

ZAŠTO TZV. MARULIĆEV MOLITVENIK NIJE MARULIĆEV?

Dragica Malić

UDK: 821.163.42 - 82 "14/15" : 808.1
264-13 "14/15"
Izvorni znanstveni rad

Dragica Malić
Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje
Z a g r e b

Počnimo s pitanjem: Zašto bi molitvenik o kojemu će biti riječi imao biti Marulićev? Maruliću se autorstvo/redaktorstvo molitvenika pripisuje od 1933. g., kada je Franjo Fancev u *Radu JAZU* 245 opisao knjižicu što se i danas čuva u Arhivu HAZU pod br. I. a. 5. i pod kataloškim nazivom: Marko Marulić »Oficij blažene dive Marije«. Fancev ju je uveo u znanost kao jedan od dvaju Akademijinih rukopisa »s djelima Marka Marulića«. Međutim, Fancev, iako knjižicu naziva »Marulićevim molitvenikom« (1933, 12 i d.), odnosno »Marulićevim oficijima« (1934, LXXXVIII–LXXXIX), a sam oficij objavljuje pod naslovom »Oficij blažene dive Marije Marka Marulića Splićanina« (*Djela JAZU* 31, 79), sam kaže da je rukopis pisan »n a j k a s n i j e potkraj prve polovine 16 stoljeća« (1933, 12) i da »Autorom oficija u ovome rukopisu Marulić se može smatrati samo u smislu redaktora« (ibid., 13). Usprkos ovim Fancevljevim ogradama, iz kojih se može zaključiti da knjižica u najmanju ruku nije Marulićev autograf, a da Marulićev nije ni prijevod oficija, koji čini glavni i opsegom najveći sastavni dio molitvenika, u književnopovijesnoj je znanosti molitvenik »usvojen« kao Marulićevo djelo. U još uvijek nedovoljno precizno utvrđenoj Marulićevoj bibliografiji bilo je povremeno i drugih pridiževanja Maruliću djelâ s kojima je on imao malo veze. Podsjetimo samo na poznato Verdianijevo pripisivanje Maruliću *Firentinskoga zbornika* s kraja 15. i početka 16. stoljeća, koje i danas ima sljedbenika s ozbiljnim reperkusijama u našoj književnopovijesnoj znanosti.¹ Posljedica je to, s jedne

¹ Npr. Štefanić (1969) i u novije vrijeme Novak (1986).

strane, veličine i izuzetnosti Marulićeve pojave, koja je prekrila sve suvremene mu (i starije!) napore na književnom polju, a s druge nepoznavanja hrvatske srednjovjekovne i postsrednjovjekovne latiničke (tj. latinicom pisane) književne djelatnosti. Pri tom pripisivanju Maruliću svega i svačega Marulić malo (ili nimalo!) dobiva, a hrvatsko književno srednjovjekovlje mnogo gubi. Ovdje treba upozoriti da su jezični povjesničari u tome znatno oprezniji od književnih, barem od pojave *Firentinskoga zbornika* u hrvatskom izdanju.²

U pripisivanju novootkrivenih tekstova nekom već poznatom pjesniku/piscu treba u prvom redu polaziti od neprijeporno utvrđenih njegovih tekstova i u njima zastupljenih stihotvornih i stilskih postupaka i jezičnih crta, a ne od tematike. Tematika na prijelazu iz srednjovjekovlja u renesansu/humanizam nije bila nimalo individualizirana, niti je sama sobom označavala pripadnost određenom razdoblju. Pritom mislim na nerijetko tematsko-motivsko preklapanje religijski obilježenih anonimnih srednjovjekovnih tekstova s autorskim ostvarajima humanističko-renesansnih, pa i baroknih pisaca.

Glavni je »krivac« što se ta knjižica pripisuje Maruliću epigram koji se nalazi ispred *Marijinskoga oficija*, a glasi: *K onim ki čte / Marul tumači toj / na slavu Gospoje / zemļa i nebo koj / svagdan hvale poje. // Molite za néga / ke koli čtite toj / da Bog s truda sega / stavi ga u pokoj. AMEN!*, te prepjevi šest crkvenih himana unutar samoga oficija i jedan pri kraju molitvenika. Sličan se epigram (ali ne isti!) nalazi i u Lucićevu *Vartlu* i na temelju njega su pjesme što slijede pripisane Maruliću. Među njima su i himni iz ovoga molitvenika. Premda prepjevi navedenih crkvenih himana (pogotovo onih u samom oficiju) najvjerojatnije jesu Marulićevi (za posljednji, onaj pri samom kraju molitvenika, to baš i nije tako sigurno!), držim da sa samom knjižicom o kojoj je riječ Marulić nema neke druge veze. Sastavljačica molitvenika (jer očito se radi o ženskoj osobi, koja je molitvenik pisala sama za sebe) Marulićevim je stihovima samo »uresila« svoj prijepis oficija, a navodom epigrama s Marulićevim imenom na njegovu početku htjela dati veći dignitet svomu poslu. U ono doba mogla je postojati knjižica Marulićevih stihova kojoj je na čelu stajao navedeni epigram i kojom su se (odnosno kojim od njezinih prijepisa) mogli poslužiti i zapisivačica ovoga molitvenika i sastavljač *Vartla*. Na tragu srednjovjekovne, uglavnom anonimne literarne prakse prepisivanja i preradbi već postojećih tekstova, preuzimanje stihova (i njihovo prilagođavanje nekoj drugoj svrsi), pa i Marulićevih, nije u ono doba bilo nikakva rijetkost. Upozoravam na već spomenuti *Firentinski zbornik*, u kojemu ima Marulićevih stihova (uglavnom loše citiranih!), te su oni i poslužili kao poticaj da se autorstvo čitavog zbornika pripíše Maruliću. Autorstvo u ono doba još nije bio zaštićeni pravni pojam, pa se ni preuzimanje (bilo citiranjem, bilo prilagodbom) nije smatralo literarnom »krađom«.

² Vidi reakcije M. Moguš (1976) i D. Malić (1976) na objavljivanje te knjige (Verdiani 1973).

Taj se molitvenik, čiji rukopis (duktus!) seže otprilike u sredinu 16. stoljeća, sastoji od dva glavna dijela, s više — sadržajem i veličinom — različitih sastavnica. Navodimo njihov popis:

Na 1. stranici počinje *Molitva prid pričešćenje*, koja završava na 7. stranici riječju *SVARHA*. Slijedi nekoliko praznih stranica, a na 13. stranici nalazi se zapis: *Fra Frančisko, doktor Svetoga pisma i inkvizitur u Splitu, vidi ovi oficij i dopusti ga govoriti. 1588.* U vrhu 12. (lijeve) stranice kao da je netko tko nije znao latinicu pokušao prepisati/preslikati riječi: *fra Frančisko* iz navedenog zapisa s naredne 13. (desne) stranice. Na 14. stranici nalazi se navedeni epigram u kojem se spominje Marulić, a na 15. stranici počinje *Marijinski oficij*. Kao naslov napisano je: *Jutaría*, a u idućem retku: *Počinje oficij Blažene Dive Marije po zakonu Crikve rimske. Na jutariu veras.* Oficij završava na 214. stranici riječju: *FINIS*, iza čega dolazi uokvirena Isusova slika i zapis: *Duha Svetoga milost prosvitli sarce i pamet našu! Amen!*

Franjo Fancev je 1933. (str. 63–66 i str. 55–57) objavio u transkripciji himne iz oficija i onaj pod naslovom *Iman koji počinje: Jesu dulcis memoria* s kraja molitvenika, a 1934. (*Djela* 31, str. 79–105) *Marijinski oficij* i *Psalmes pokorne*.

Drugi dio molitvenika počinje na stranici 215, a sadrži molitve, psalme, litanije i spomenuti himan *Jesu dulcis memoria*. Sadržaj je toga drugoga dijela:

- str. 215–219 molitva Bogu što počinje riječima: *Ovoj jesu tri Očenaši velike moći i kriposti*
- str. 220–228 marijinska litanija
- str. 228–230 mala marijinska molitva
- str. 230–234 prva marijinska molitva kojoj je poznata dubrovačka varijanta³ (VHM, str. orig. 162r–166v, tisk. izd. str. 75–76)
- str. 234–254 druga marijinska molitva kojoj je poznata dubrovačka varijanta (ADM, str. orig. 131v–140v; FDM, str. orig. 143v–154r)
- str. 255–256 *Molitva parvo spovidi*
- str. 256–267 treća marijinska molitva kojoj je poznata dubrovačka varijanta (za dubr. veze v. kod prve takve molitve sa str. 230–234), pod naslovom *Molitva svetoj Divi Mariji s prekriženom (inkvizitorovom rukom) uputom: ima prošćenja pet sat lit i toliko korizam svakom kad ju ko reče bogoljubno*
- str. 268–273 molitva Bogu (zapravo Isusu) s prekriženom uputom ispred molitve: *Bonifacij papa dopusti koji godi skrušeno ispovida ju i reče svaki dan do miseca, ima prošćenje od svih grihov*
- str. 273–274 mala marijinska molitva što počinje riječima *Zdrava, prisveta Marije*, ispred koje je prekrižena uputa: *Sikst papa dopusti jedanadeset tisuć lit prošćenja koji reče ovu molitvu*

³ Za tekstološku i jezičnu usporedbu molitava iz tzv. Marulićeva molitvenika s varijantama iz dubrovačkih molitvenika (*Vatikanskoga hrvatskog molitvenika* iz vremena oko 1400, kratica: VHM, *Akademijina dubrovačkog molitvenika* iz sredine 15. st., kratica: ADM, i *Franjevačkoga dubrovačkog molitvenika* s kraja 16. st., kratica: FDM) vidi: Malić 1999.

— str. 274–279 osam malih molitvica Isusu pod zajedničkim naslovom *Molitve od pijetadi s velikim prošćenjem*, od kojih je sedam potvrđeno u *Vartlu* (str. orig. 333r–333v, tisk. izdanje str. 562–563) pod naslovom: *Sedam molitav svetoga Gargura* i s podnaslovnom bilješkom: *pisane na osam agusta dl. 1573.*

— str. 279–283 *Molitva prid pričešćenjem*, potvrđena u VHM (str. orig. 146r–147v, tisk. izdanje str. 70) pod naslovom: *Molitva mnogo devota od brašanca Božjega* i u *Vartlu* (str. orig. 326v–327v, tisk. izdanje str. 553) pod naslovom: *Molitva prid pričešćenjem*

— str. 284–290 ćirilski kurzivni zapisi

— str. 291 inkvizitorovom rukom prekrivena uputa što počinje riječima *Ovo jest jedna devota molitva...*

— str. 292 nastavak upute, očito zabunom ostao neprekriven

— str. 292–301 četvrta marijinska molitva kojoj je poznata dubrovačka varijanta (za dubr. veze v. kod druge takve molitve sa str. 234–254), što počinje riječima: *Gospoje, sveta divice...*, s tekstovnom lakunom na prijelazu između stranica 292. i 293.⁴ i završetkom: AMEN! na kraju 301. stranice

— str. 302 molitva bez početka i bez svršetka s nejasnom epizodom iz Isusova života i zazivom anđela Gabrijela, Rafaela, Mikaela i svih anđela⁵

— str. 303–338 psalmi pod naslovom: *Ovdi počiu Psalmi pokorni* (v. *Djela* 31, 102–105)

— str. 339–357 litanija svim svetima s pripadnim molitvama, potvrđena još u VHM (str. orig. 86r–96r, tisk. izdanje str. 42–47), te u ADM (str. orig. 120v–131v), samo što VHM i ADM između litanije i molitava još imaju *Psalam* 69, a ovdje ga nema

— str. 357–358 molitva Bogu za produženje života dok se ne oplaču grijesi

— str. 359–360 molitva (bez početka) u kojoj molitelj — u slučaju gubitka pameti — daje unaprijednu izjavu da želi živjeti i umrijeti u svetoj vjeri

— 361–365 molitva Isusu što počinje riječima: *[G]ospodine Isukarste, sinu Boga živoga...*, a završava s *Amen!* nakon čega je preko cijele širine stranice ispisano *FINIS* s ukrasima između slova;⁶ donja polovina stranice 365. i stranica 366. su prazne

— str. 367–382 *Iman koji počine: Jesu dulcis memoria* (v. Fancev 1933, 55–57), a završava s AMEN! po sredini stranice i s ukrasima sa strane, ispod čega je Isusova slika, kojoj s jedne strane stoji: *ISUS*, a s druge: *NAZARANIN*

⁴ To pokazuje da je numeracija molitvenika izvršena naknadno, nakon što su neki listovi već bili izgubljeni.

⁵ Budući da se nalazi na verso strani lista, očito je zapisana bez početka, možda slučajnim previdom u prepisivanju, dok je izostanak završetka možda posljedica spomenutog ispadanja nekih listova.

⁶ To pokazuje da je zapisivačica u tom času svoj posao na sastavljanju molitvenika smatrala završenim, a kako joj je ostalo još praznih listova, poslije ga je ipak nastavila, upisavši najprije himan *Jesu dulcis memoria*, a poslije još tri molitve (od kojih se dvije nisu cijele sačuvali).

- str. 383–384 marijinska molitva bez početka i bez završetka⁷
- str. 385–387 varijanta molitve pred pričest zapisane na str. 279–283, bez početka i s *Amen!* na kraju
- 387–395 molitva Isusu, očito također predpričesna, koja također završava s *Amen!*; pri dnu stranice 394. početničkom je rukom zapisano: *Dobrojesve manisi znah (!) pisati ... 86*, a na ostatku susjedne 395. stranice nekoliko je (ukrasnih?!) črkarija
- str. 396 ćirilički zapisi
- na unutrašnjoj stranici stražnje korice (str. 397) ćirilički zapis i neke arapske brojke.

Kao što je napomenuto, *Molitve od pijetadi* sa str. 274–279 potvrđene su i u *Vartlu* pod brojem 108 i pod naslovom *Sedam molitav svetoga Gargura — pisane na osam agusta dl. 1573*, samo što ih u našem molitveniku ima osam i u boljoj su jezičnoj redakciji (s manje prepisivačkih pogrešaka⁸), *Molitva prid pričješćenjem* sa str. 279–283 s nepotpunom varijantom na str. 385–387 potvrđena je u VHM pod naslovom *Molitva mnogo devota od brašanca Božjega*, te u *Vartlu* pod brojem 103 i pod naslovom *Molitva prid pričješćenjem*, dok litaniju svim svetima s pripadnim molitvama, uz neznatne izmjene u broju i redosljedju navođenja svetaca i svetica i s ponešto izmijenjenim pripadnim molitvama, znamo već iz najstarijih hrvatskih molitvenika: VHM i ADM.

Zanimljivi su inkvizitorovom rukom prekriveni zapisi u kojima se nalaze određene praznovjerice i obećanja o oprostima grijeha vezanom uz pojedine molitve, što se prepisuju uz te molitve od srednjega vijeka,⁹ a koji se — nakon Tridentskoga koncila — izbacuju kao nepoželjni.

Iz ćiriličkih se zapisa¹⁰ (str. 284–290 i 396–397/stražnja korica/) doznaje da je molitvenik od 1677. do 1682. bio vlasništvo don Marka Sladojevića »is Kostan aliti is Selac«¹¹ iz Poljica. On to ponavlja ukupno osam puta, u prilično nesuvislim (pijanim?), nepisanim i nedovršenim zapisima. Na str. 284 nalazi se mala molitvica: *Ovo neka se zna: Zdravo, ćerce Boga Oca! Zdravo, majko Boga Sina! Zdravo, virnice (virenice?) Duha Svetoga! Zdravo, crikvo prisvetoga Trojstva! Reci Oćenaš i Zdravu Mariju*. Na str. 289–290 nalazi se uz jedan zapis iz 1677. godine i nekoliko iskvarjenih kitica poznate srednjovjekovne mrtvaćke sekvencije *Sudac gñivan...* Mjestimićno sasvim nesuvisao tekst, te pogreške tipa *hoće* umj.

⁷ Vidi bilj. 4.

⁸ Za usporedbu se slušim objavljenim izdanjem *Vartla*, što ga je priredio N. Kolumbić, Split 1990.

⁹ Dva su takva zapisa npr. potvrđena u VHM: uz oficij Sv. Krsta (taj i u ADM) i uz jednu molitvu (VHM str. orig. 138v i 155r, tisk. izdanje str. 66 i 73; ADM str. orig. 95r).

¹⁰ Transkripciju ćiriličkih zapisa napravio je gosp. Ante Nazor, te mu ovom prigodom najsrdaćnije zahvaljujem.

¹¹ Prema napomeni gosp. Nazora, Sladojević i su iz istoćnog dijela srednjih Poljica, u kojima su sela Kostanje, Podgrađe i Seoca.

ko će, sutit umj. *sudit* sa zamjenom sličnih glagoljičkih slova *h/k, t/d* sugeriraju na pokušaj prijepisa s glagoljičkoga predložka, što ga (i u ćirilici nedoučen) don Marko Sladojević nije znao pročitati (možda s njime treba povezati i spomenuti pokušaj prepisivanja latiničkog zapisa na str. 12 sa susjedne str. 13). U dva se zapisa (str. 285 i 287) spominju neka imena, vjerojatno Sladojevićevih suseljana, ali zapisi nisu dovršeni. Na stražnjoj korici (str. 397) nalazi se, među ostalim, zapis: »Poklonio p. Petar Škarica u Spljetu 1882.« Zapis se očito odnosi na molitvenik, ali iz njega ne doznajemo komu ga je pop Škarica poklonio. Fancev pretpostavlja: »bit će valjada Akademiji« (1933, 12). Ali, kao što zapis kaže, zbilzo se to »u Spljetu«, pa je između popa Škarice i Akademije morao biti i neki posrednik.

Molitvenik je kao i većina ostalih (sačuvanih!) starih (14.–16. st.) hrvatskih rukopisnih molitvenika¹² bio namijenjen redovnici. To se vidi i po samom sadržaju molitvenika, kojemu je glavni sastavni dio *Marijinski oficij*, koji se obvezatno čitao u ženskim samostanima, te marijinska litanija i velik broj marijinskih molitava, zatim u navedenom epigramu s Marulićevim imenom: *Molite za njea / ke koli čtite toj* 14, a vidi se i u prilagođavanju ženskoj moliteljici/čitateljici pojedinih dijelova molitvenika, pa i oficijeskoga, osobito na mjestima gdje se u tekstu psalama javlja ženska osoba na mjestu muške (npr. *rab* → *raba*, *sluga* → *službenica* i sl.). U drugom dijelu molitvenika (s molitvama raznoga tipa) najčešće se apostrofira ženska osoba, premda se ponegdje nailazi i na muškoga molitelja, što je očito posljedica nepažljivog redigiranja pri prijepisu pojedinih molitava iz muškog molitvenika. Tako se muški molitelj javlja u litaniji svih svetih i u jednoj maloj molitvi bez početka: *Grišnik te molim* 348, *Da mene samoga u tvojoj službi umnožiti budeš* 350, *da mene i sve sluge tvoje ... milost tvoja ... odriši* 353, *mođenje slugu tvojih milostivo pozri* 354, *ako bih ... cića velicij napasti, ali cića smućenja od pameti od svete vire zabludil ali zašal* 359–360. U ostalim se slučajevima javlja ženska moliteljica: *koliko sam uboga* 2, *nasiti lačnu i ubogu tvoju* 2, *lačna milosti tvoje* 4, *ne da sam pravedna da grišna* 4, *komu je ova grišnica sagrišila* 5, *koje ja nedostojna spomenuh* 270, *milostiv budi meni, nevojni grišnici* 276, *za me, nevojni grišnicu* 277, *pomiluj mene, grišnicu* 278, *ja, grišna i nedostojna grišnica* 279, *produži toliko život službenici tvojoj* 357, *shrañenje ove tvoje službenice nedostojne* 387, *dopusti meni grišnici* 395. Od četiri marijinske molitve što imaju dubrovačke varijante u prve se tri javlja moliteljica, a samo u četvrtoj molitelj.

Sastav molitvenika (i prazne strane ostavljene za naknadne upise!) upućuje na zaključak da je pisan za vlastitu potrebu i upotrebu, postupno, kako je zapisivačica dolazila do predložaka pojedinih dijelova. Kako je molitvenik očito služio redovnici, možemo zaključiti da ga je za sebe pisala neka obrazovana redovnica. Budući da je tekst molitvenika latinički, najvjerojatnije je to bila redovnica nekoga splitskog latinaškog samostana. Kao što je već rečeno, molitvenik

¹² Osim ovoga splitskoga, do danas su poznati samo dubrovački rukopisni molitvenici.

je krajem 17. stoljeća bio u vlasništvu poljičkoga svećenika Marka Sladojevića, a do njega je mogao doći bilo nasljeđivanjem, bilo kupnjom. Sama splitska redovnica mogla je rodom biti Poljičanka. Upravo na to upućuju i neke jezične pojedinosti prisutne u svim sastavnim dijelovima molitvenika. Na njih sam ukazala na više mjesta u svom radu o jeziku *Marijinskog oficija* iz tog molitvenika (Malić 1997), držeći ih lokalnim jezičnim crtama koje su se potkrale u tadašnju već prilično ustaljenu dalmatinsku književnojezičnu koine. Kad sam doznala da je molitvenik dospio u Poljica, posegnula sam za opisom govora *Poljičkoga statuta*¹³ i opisom poljičkih govora¹⁴, u kojima sam naišla upravo na one jezične crte koje sam kao neobične uočila u raščlambi jezika oficija, a koje su prisutne i u drugim dijelovima molitvenika. Od takvih su lokalnih crta, primjerice, u čitavom molitveniku zastupljene: prefiks *va-* s vokalizacijom poluglasa samo u nekim riječima, kao *Vazam/Vazmi, vazeti, vazda, vazdi* uz redoviti prefiks i prijedlog *u-/u*.¹⁵ Redovite su promjene suglasničkih skupova *sk > ck, ct > st* u oblicima glagola *ockvrniti* i u G^{id} imenice *ocat — osta*. Pokazna zamjenica u N^{id} m. r. ima lik *ovi*. U glagola III. i IV. vrste javljaju se participi prezenta na *-uč(-i,-e)*, tako u oficijском tekstu: *ishoduć, veseluće, slovuć, dobrozvonuće, bojućih* i dr., u ostalim dijelovima molitvenika: *vidućih i nevidućih, gorućege, porazućege* i dr. Oni ukazuju na uopćeni nastavak *-u* u 3^{mn} prezenta, što je upravo crta poljičkih govora, a i u *Poljičkom statutu* među navedenim primjerima participa prezenta pretežu oni na *-ući*.¹⁶ Za imenički G^{mn} uočena je izrazito veća čestotnost nastavka *-i* nego što je to inače uobičajeno u čakavskim spomenicima, a Hraste (1957, 257) kaže da je rijedak i u Marulića. Tako npr. u oficiju: *u odvitanje apostoli tvojih Petra i Pavla* 80, *apostoli tvojih Petra i Pavla i ostalih apostoli obarovanjem nas čuvaj* 190–191, *molitve od apostoli* 210, *obeseliše tebe hćere kraļi* 88, *za voļu sudi tvojih* 103, *u ruke gospodari njih* 135, *posrid neprijatelji tvojih* 156 i dr., zatim u analiziranim marijinskim molitvama¹⁷ često uz brojeve: *tri kraļi* 232, *devet miseci* 239, *sedam dili od milosardja* 266, ali i inače: *svarhu svih kori anjelskih* 260, *oda svih mojih neprijatelji* 294, *pokloñenje od svetih kraļi* 296, pa čak i u *a*-deklinaciji: *vrućih suzi* 251, te u ostalim dijelovima molitvenika: *od anjeli čišća* 227, *svarhu svih dili tvojih* 363, *veselje dobrih karstjani* 383, *svarhu svih kraļi* 386, *od roditelji mojih* 338, *da dušu moju i roditelji mojih od vičñnega osujenja oslobodiš* 350 i možda još pokoji primjer. Za nastavak *-i* u imenica m. i sr. r. u *Poljičkom statutu* ima dosta potvrda, dok se za novije govore u Poljicima kaže se da ga imaju neke jednosložne imenice, ali među navedenim primjerima ima i dvosložnih.¹⁸ Do

¹³ Junković 1968.

¹⁴ Mihanović 1971.

¹⁵ U primjerima iz oficija kao: *va ime tvoje* 56, *va ime Gospodina* 182 prijedlog *va* vjerojatno je posljedica sjevernijega čakavskog ili crkvenoslavenskoga sloja. Isti prijedlog dolazi i u *Poljičkom Statutu* (u formuli *va ime*, u kojoj je također vjerojatan crkvenoslavenski utjecaj — Junković 1968, 121).

¹⁶ Mihanović 1971, 156, 175; Junković 1968, 124.

¹⁷ Malić 1999, 135.

¹⁸ Junković 1968, 122–123; Mihanović 1971.

sužavanja upotrebe moglo je doći kasnijim razvojem. Premda se većinom jezičnih crta naš molitvenik kao i najstariji rukopis *Poljičkog statuta* (s kraja 15. ili poč. 16. st.) dobro uklapaju u širi čakavski srednjodalmatinski književnojezični krug onoga doba, ova podudaranja u pojedinostima između našega spomenika i poljičkih jezičnih osobitosti ovom prigodom posebno treba imati na umu.

U raščlambi oficijeskoga teksta¹⁹ na svim je jezičnim razinama uočena slojevitost, koja ukazuje na njegove višestruke prijepise i prerade s predložaka različite prostorne i vremenske pripadnosti, te samim time isključuje pomisao na jednoga određenog autora, pa i na redaktora takve naobrazbe kakav je bio Marulić. Mnogi previdi bilo starijih, bilo sjevernijih crta, grafijskih i jezičnih, njemu kao redaktoru vjerojatno ne bi promakli. Spomenut ćemo samo neke. Tako primjerice na grafijskoj razini nailazimo na pogreške koje ukazuju na trag prijepisa (vjerojatno ne izravnoga) s nekoga glagoljičkoga (pred)predložka, koje su posljedica nerazlikovanja sličnih glagoljičkih slova, kao: *frienou* (umj. *frieniu* = *srjenju* 'ljutnji') 19, *blozgne* (umj. *blizgne* = *bližne*) 89, s čestom u latiničkim spomenicima zamjenom glagoljičkih slova *i* i *o*. Prvi primjer sadrži još dvije crte što se ne uklapaju u opći grafijski sustav ovoga spomenika: prva je pisanje slogotvornoga *r* grafemom *r*, dok se u svim ostalim slučajevima bilježi *ar*; druga je upotreba dugoga *ř*, koji se javlja samo u još nekoliko primjera u prvoj četvrtini oficija i sasvim sporadično u drugim dijelovima molitvenika. U riječi *spafsa* (= *spasa*) 33 čak je naknadno umetnut prema starijem predlošku. Inače se grafem *s* bilježi grafemom sličnim našem današnjem malom pisanom *s*. Na crti vrlo česta grafijskoga glagoljičkog utjecaja na srednjovjekovnu hrvatsku latiničku grafiju u pisanju fonema *l*, *n* grafemima *l*, *n* ovdje su jedini primjeri za tu grafijsku crtu: *prosuitluchie* (= *prosvitl[u]je*) 29 i *Ogan* (= *Ogañ*) 102.

Na glasovnoj razini nećemo se zadržavati na čakavskim crtama tipičnima za srednjodalmatinsko područje, niti na dvostrukostima u stihovima koje su posljedica (Marulićeva) stihotvornog postupka. Zaustavit ćemo se s jedne strane na slučajnim zaostacima iz starijega/inodijalekatskoga predložka, a s druge na onim crtama kojima se Marulićevi stihovi razlikuju od oficijeskoga teksta i koje bi imale pokazati da su ti stihovi u tekst oficija uvršteni mimo oficijeskoga predložka i da se njihov autor ne može poistovjetiti s redaktorom (prepisivačicom!) oficija. Tako je, primjerice, u oficijeskom tekstu pored redovitoga prefiksalnoga *uz-* jednom potvrđeno i sjevernije čakavsko *z-* (< *vz-* < *vřz-*) u antifani: *Znesena jest Marija* 51, ali odmah dalje *Uznesena jest Marija* 52, *Marija Diva uznesena jest na nebo* 54 i d., te *Uznita jest* 112, što bi mogla biti lokalna crta u odnosu na književnojezičnu.²⁰ S druge strane, prijedložni *va* uz redoviti *u* očito je knjiškog (crkvenoslavenskog) podrijetla: *va ime tvoje* 56, *va ime Gospodina* 182. Druge je vrste u tekstu oficija znatno zastupljeno variranje *l* i *o* na kraju sloga i riječi. Novije

¹⁹ Malić 1997.

²⁰ Participi pasivni na *-t* (pored onih na *-en*) dolaze i u *Poljičkom statutu* — v. Junković 1968, 124.

$o < l$ u ono je doba karakteristična štokavska crta. Njegova se prisutnost u Marulićevu djelu u ranijoj literaturi tumačila kao posljedica utjecaja štokavskoga zaleđa²¹, ali ja radije pomišljam na knjiški (dubrovački) utjecaj, do kojega je moglo doći interferencijom dalmatinske i dubrovačke književnosti, pri čemu su čakavski (knjiški!) utjecaji u dubrovačkoj književnosti odavno neprijeporni,²² dok se na istovrsne dubrovačke utjecaje u čakavskoj književnosti dugo nije ni pomišljalo. Međutim, što se tiče oficijskoga teksta, uz druge jezične crte koje upućuju na poljičko zaleđe (gdje se dodiruju čakavština i štokavština), mogla bi i ova potjecati s toga područja. $O < l$ već je u *Poljičkom statutu*, tj. u najstarijem njegovu dijelu, koji ovdje uzimamo za usporedbu s molitveničkim tekstom, gotovo redovita pojava.²³ Variranje oblika s l i o u glagolskom pridjevu radnom unutar oficijskog teksta, pri čemu bi oblici na $-l$ imali biti obilježje splitske čakavštine, a oni na $-o$ unos sa strane, sugerira svjestan knjiški postupak izbjegavanja oblične monotonije, kao primjerice: *ki ni zaman prijal dušu svoju i ni se rotio hinbeno* 32, *blagosloviš si, Gospodine, zemlju tvoju, odvratio si sužanstvo Jakobovo* 114, *Jer je pokripi zaklope vrat tvojih, blagoslovi je sine tvoje u tebi* 164–165 i dr. U Marulićevim oficijskim stihovima nema nijedne potvrde za $l > o$, bilo na kraju riječi ili sloga, ali u himnu *Jesu dulcis memoria* iz drugoga dijela molitvenika dolaze i jedni i drugi oblici: unutar stiha *vesel* (2x), *anjelsko, dokol, vzal* (i *vz-* umj. *-uz*), *prijal, napunil*, ali i *mao*, te u rimi: *poželio / htio / obeselio / ne kratio*. U pitanju su uvijek pravilni (brojem slogova) osmerci. To se pak uklapa u poznato Marulićevo korištenje starijim i novijim, odnosno lokalnim i inodijalekatskim jezičnim oblicima radi potreba stiha.

Što se tiče gramatičkih oblika, u oficijskom je tekstu zanimljiva deklinacija pridjeva u sintagmi *Duh Sveti*: u N^{id} potvrđen je samo određen oblik 196, 201, 202 i d.; u kosim padežima pridjev se, kao u većini starijih čakavskih spomenika (14.–15. st.) mijenja po neodređenoj promjeni: G^{id} *Duha Sveta* 81, 122, 144, 154, 179, 208, D^{id} *Duhu Svetu* 43, 204, ali u Marulićevim stihovima: *Duha Svetoga* 46, *Duhu Svetomu* 171, te samo jednom izvan stiha na samom kraju oficija iza riječi *FINIS*, tj. izvan oficijskoga teksta: *Duha Svetoga milost prosvitli srce i pamet našu* 214. To pokazuje razliku između naslijeđene starije/sjevernije i južnije marulićevsko-splitske deklinacijske prakse.²⁴ Još je jedna tipična morfološka crta kojom se razlikuje prozni oficijski tekst od Marulićevih stihova u nj interpoliranih: u oficijskom je tekstu vrlo čest crkvenoslavenski dočetak $-t$ u 3^{id} i 3^{mn} prezenta,

²¹ Hraste 1950, 255.

²² Usp. Fancev 1934. i dr.

²³ Junković 1968, 121.

²⁴ Usporedbe radi: u najstarijim dubrovačkim molitvenicima u VHM neodređeni oblici u navedenoj sintagmi uopće nisu potvrđeni, a u ADM *Duha Sveta* prema *Svetoga* dolazi u omjeru 2 : 18, ali za *Duhu Svetu* prema *Svetomu* omjer je 9 : 2, pri čemu ipak moramo pretpostaviti da su neodređeni oblici najvjerojatnije zaostatak iz čakavskih predložaka. Podaci se donose prema konkordancijama navedenih spomenika, izrađenima u Institutu za hrvatski jezik i jezikoslovlje.

koji u mnogim srednjovjekovnim tekstovima (i čakavskima i dubrovačkima štokavskima) služi kao knjiški rekvizit, npr. *I usta moja navistet hvalu tvoju* 15, *Kakono tova i tustila napunit se duša moja* 56, *Dovedut se kraļu divice nakon ne, bližne dovedut se tebi. Donesut se s veseljem i radostju, dovedut se u tempal kraļev* 89, *Bog u sridi nega, ne ganet se* 92 itd. U stihovima nema nijedne potvrde za taj gramatički oblik, pa ni u onima izvanoficijskima pod naslovom *Iman koji počine: Jesu dulcis memoria*.

Na leksičkoj razini treba spomenuti za Marulića karakteristične riječi *poni* ('dakle, barem') 47, 83 i *naju* ('naš', pa i za G^{mn} 'nas') 82, 83, 110, 185, koje dolaze samo u stihovanim dijelovima oficija. Nema ih čak ni u spomenutom himnu *Jesu dulcis memoria*, pa bi to mogao biti jedan od razloga upitnosti Marulićeva autorstva toga himna. Drugi je razlog stihotvoran: u tom sam himnu na 192 stiha zamijetila svega tri za Marulića tipična (i česta!) opkoračenja: *Dostojno ga počitati / ne umim ni mogu mučati* (stihovi 69–70), *Mir da ľudem ki nadhodi / sva čučenja, za kim hodi / želja naša, jer nahodi / da nas s Bogom taj mir svodi* (stihovi 173–176). Ipak treba reći da u navedenom himnu ima i onih značajki koje upućuju na Marulićevo autorstvo. Taj problem ostavljam za rješavanje boljim poznavateljima Marulićeva opusa i Marulićeva jezika.

U odnosu na oficijski dio molitvenika (i Marulićeve stihove u njemu) ostali njegovi sastavni dijelovi, bez obzira na to što pripadaju istom književnojezičnom krugu, pokazuju i neka odstupanja. Tako u njima izostaje u oficijском tekstu prisutan sjeverniji čakavski i crkvenoslavenski sloj, što su u postupku prepisivanja i redigiranja oficija naslijeđeni iz starijih predložaka. Prisutni su tek pojedini leksemi što se obično drže crkvenoslavizmima, a redovito se javljaju u svim poznatim molitvenicima, pa su očito postali općom književnojezičnom svojinom, kao što je glagol *pomilovati* u značenju 'smilovati se' (uglavnom u litanijama u stalnim formulama *Gospodine/Karste, pomiluj!*), zatim *cesarica, cesarovati* (uglavnom u formuli *Ki živeš i cesaruješ u vike vikom!* ili *Ki žive i cesaruje... pored kraļevati* u istoj formuli), a vjerojatno i prezent *živeš, žive...*²⁵ U samom je oficiju jednom potvrđen i prezent od glagola *živiti* (uz *kraļevati!*): *ki s tobom živi i kraļuje* 122, pa navedeni primjer vjerojatno upućuje na domaći (lokalni) jezični sloj. Zatim, za razliku od oficijškoga teksta, u kojem je dosta često zastupljen etički dativ, osobito u proznim dijelovima oficija, ali ima ga i u stihovima (i onima izvanoficijskim!), u ostalim dijelovima molitvenika ne nailazimo na tu sintaktičku odliku. U novije vrijeme dočetak *-ti* u 3^{id} i 3^{mn} prezenta (koji se u ranijoj literaturi rado tumačio kao etički dativ uz 3. lice prezenta) tumačim kao trag glagoljičkoga poluglasa u obliku štapića uz crkvenoslavenski dočetak *-t* u navedenim morfološkim oblicima.²⁶ Međutim, što se tiče ovog molitvenika, i u *Marijinskom*

²⁵ Prezent *živeš, žive*, što pripada glagolu *živsti*, na koji se u infinitivnom obliku u hrvatskim spomenicima ne nailazi, možda i nije nužno povezivati s crkvenoslavenskim utjecajem — usp. npr. za dubrovački govor: P. Budmani 1883, 175.

²⁶ Malić 2000, 120–122 i tamo navedenu literaturu.

oficiju i u Marulićevim stihovima etički se dativ javlja i u drugim položajima, tj. onima u kojima ne stoji u neposrednom susjedstvu 3. lica prezenta, kao npr. *Taj ti će prijati blagoslov od Gospodina* 32–33, *Tako t' spominah tebe* 56, *A oni t' zaman iskaše dušu moju ... pridani t' budu u oblast mača* 57, *I nu t' osnoval jest Vični* 95, *vele ti sta duša moja* 125, *Evo t' neće drimati ni spati ki čuva Izraela* 126, *Kakono strile u ruku jakoga, tako t' su sinove otreslih* 148 i d., te u stihu (zapravo samo u himnu: *Te Deum laudamus*): *Tebe ti hvalimo ... Tebi svi anjeli, tebi ti kerubin, tebi arhanjeli, tebi ti serafin* 43–44. Osim ovih primjera etički dativ dolazi još samo u himnu *Jesu dulcis memoria: Muke tvoje ustrpljenje ... naše ti je otkupljenje, I ja t' ga ću toje slidit* (stihovi 59, 181).²⁷ Nije jasno radi li se o knjiškoj crti (ostavljamo ovom prigodom po strani mogućnost tumačenja i njezina razvoja iz prezentskih oblikâ!) ili o folklornom utjecaju. I u čakavskim i u dubrovačkim spomenicima 14–15. st. kojima sam se bavila etički je dativ vrlo rijetka pojava. Nešto je zastupljeniji tek u Picićevoj *Rapskoj pjesmarici* iz 1471, ali pjesme tamo zapisane sve su pučke (osobito to vrijedi za *Gospin plač*), pa bi to govorilo u prilog pretpostavci o eventualnom folklornom utjecaju.

S nestihovanim dijelovima oficija ostali se dijelovi molitvenika podudaraju izostankom već spomenutih tipičnih Marulićevih riječi *poni, naju*, pa je i to jedan od pokazatelja da su Marulićevi stihovi u oficijski tekst uneseni kao njegov »ures«, a da sam Marulić s osnovnim tekstom oficija nema veze. Između oficijskog i ostalih dijelova molitvenika postoje i neke sitnije razlike. Tako je u oficiju dosta često otpadanje krajnjega samoglasnika u infinitivu, participu prezenta i nekim enklitikama (u stihovima i u drugim oblicima, posebno u imperativu, radi potreba stiha), dok je u drugom dijelu molitvenika ta pojava zastupljena samo u spomenutom himnu, a inače sam naišla samo na jednu takvu potvrdu za infinitiv: *obogatit* 386. U proznom je dijelu oficija dosta česta već spomenuta pojava *l > o* na kraju riječi i sloga, pa je glagolski pridjev radni češći na *-o* nego na *-l*, a u ostalim je proznim dijelovima molitvenika situacija obratna — likovi na *-l* su češći: *prolil* 6, 218, *sašal* 215, *vazel* 216, *tarpil* 216, 219, *hotil* 268, *zašal* 360, *zabludil* 360, *podnesal* 277, *rekal* 387, 388, dok su likovi na *-o* rjeđi: *davao* 4, *umro* 216, *rodio* 231, *ostavio* 244, *nosio* 247, *pitao* 291. U ostalim je riječima s obzirom na tu crtu veće podudaranje između oficijskoga i ostalih dijelova molitvenika: u proznom oficijskom tekstu naišla sam samo na potvrde za dočetni *-l*: *okol* 31, 51, *dil* 128, te od posuđenica *Misael* 63, *tempal* 89, *kapitul* 118, *versikul* 206, dok je u ostalim proznim dijelovima molitvenika dočetni *o < l* potvrđen je samo u riječi *anjeo* (3x), ali nazivi anđela uz nju dolaze s dočetnim *-l* — *Gabrijel, Rafael, Mikael* 337, te *misal* 350, *tenpal* 221, *tempal* 384. Za *l > o* na kraju sloga u oficijskom tekstu potvrde su: *dionici* 64, *dionikov* 87, *diobica* 160, *ohvaono* 211, *toko* 38 (pri čemu posljednja dva primjera sugeriraju dubrovački leksički utjecaj). U domaćim

²⁷ U Marulićevoj *Juditi* samo su dvije potvrde za etički dativ (v. Moguš 2001), dok se za ostala Marulićeva djela iz rječnikâ uz *Sabrana djela Marka Marulića* ne razabire sintaktička upotreba.

riječima samo je jedan primjer za neizmijenjeni *-l-* na kraju sloga: *s pribivalci* 125, ali u posuđenicama je to redovita pojava: *balzan* 41, *palma* 40, *psalmi* 23, 109. U ostalim dijelovima molitvenika riječi s *-l-* na kraju sloga ostaju bez promjene: *molba* 229, *molbenica* 228, *umitelni* 390, te u posuđenicama: *anjelska* 221, 227, 393, *anjelski* 281, 286, *balsama* 378, *psalmi* 303.

Od morfoloških crta zanimljivo je spomenuti oblike za izricanje prošlosti. Dok u marijinskim molitvama s dubrovačkim varijantama u izricanju prošlih radnji prevladava aorist i imperfekt, i u oficiju i u drugim dijelovima molitvenika prevladava perfekt (u oficiju imperfekt nisam uopće zamijetila). I u *Poljičkom statutu* uz čestu upotrebu aorista imperfekt je vrlo rijedak.²⁸

Svim je dijelovima molitvenika zajednička sporadična pojava glagola *sloboditi* uz redovno *osloboditi*, što se uz neke druge pojedinačne pojave može tumačiti dubrovačkim utjecajem, te neobična, rijetko potvrđena tvorba *Bogurodica* pored *Bogorodica*,²⁹ što bi mogao biti i dubrovački utjecaj, ali i lokalna (neproduktivna!) tvorbeni crta.

Od jezičnih crta zajedničkih svim dijelovima molitvenika treba spomenuti i neke sintaktičke pojave do kojih je došlo pod romanskim utjecajem i koje naš spomenik uvrštavaju u širi mediteranski kulturni krug. S jedne strane to su konstrukcije s prijedlogom *od* uz genitiv umjesto posvojnoga genitiva ili posvojnoga pridjeva, zatim sintaktičko izjednačavanje akuzativa s genitivom (u službi pravoga objekta), te zamjena akuzativa i lokativa te akuzativa i instrumentala u određenim sintaktičkim upotrebama, što su sve odlike lokalnih govora duž jadranske obale, koje su se probile i u pisane tekstove. S druge je strane jedna knjiška sintaktička crta, kojoj je prvenstveno ishodište latinski jezik (ali i crkvenoslavenski hrvatske redakcije). Radi se o upotrebi nominativa i akuzativa množine srednjega roda zamjenica i pridjeva za izricanje sveobuhvatnosti i neodređenosti umjesto domaćega izricanja tih pojmova jedninskim oblicima. Na ostalim mnogobrojnim srednjodalmatinsko-čakavskim jezičnim crtama, zajedničkima svim dijelovima molitvenika, kojima se taj spomenik uklapa u onovremeni književnojezični razvojni tijek, nećemo se posebno zadržavati (većina je od njih spomenuta u raščlambi jezičnih crta *Marijinskog oficija* — Malić 1997).

I na kraju se — u zaključku — treba vratiti početnom pitanju: Zašto molitvenik koji se u književnopovijesnoj znanosti vodi kao Marulićev — nije Marulićev? Uvid u njegove sastavne dijelove pokazuje, s jedne strane, da ga je očito pisala za vlastitu upotrebu ženska osoba, najvjerojatnije redovnica nekoga splitskog latinaškog ženskog samostana. S druge strane, tim uvidom doznajemo da su sastavni dijelovi molitvenika pisani postupno, kako je zapisivačica dolazila do njih, i da su prepisivani s različitih predložaka, od kojih većina vuku korijen iz starije hrvatske srednjovjekovne književnosti, od sjevernočakavske do dubrovačke, te da su

²⁸ Junković 1968, 125.

²⁹ U AR samo je jedna potvrda, i to dubrovačke provenijencije (prema Daničiću).

Marulićevi stihovi interpolirani u molitvenik njegov nesumjerljivo manji dio s obzirom na veličinu čitavoga rukopisa. Supostavljanje jezičnih crta tih sastavnih dijelova molitvenika pokazuje, s jedne strane, njihovu zajedničku pripadnost istom književnojezičnom srednjodalmatinskom (čakavskom!) ozračju, a s druge strane ukazuju i na razne njihove odnose i suodnose. Tako *Marijinski oficij* pored osnovnoga srednjodalmatinskočakavskoga jezičnog sloja sadrži slojeve vremenski starije, prostorno sjevernije čakavske i književnojezične crkvenoslavenske. Tih slojeva u ostalim proznim dijelovima nema (ili uglavnom nema). Prije ćemo u njima naići na neke dubrovačke jezične tragove i utjecaje, osobito u molitvama što imaju zajedničke korijene s onima potvrđenima u dubrovačkim molitvenicima. Zapravo, na dubrovačke se književnojezične utjecaje može pomišljati i u vezi s nekim oficijским jezičnim crtama, pa bi to bio onaj jezični sloj što povezuje sve dijelove molitvenika, uključujući i (Marulićeve) stihove u njemu. Marulićevo ime stavljam u zagradu jer nisam sasvim sigurna u njegovo autorstvo izvanoficijškoga himna *Jesu dulcis memoria*. Ono što pak povezuje oficijški dio molitvenika s ostalima — osim stihova, i oficijških i neoficijških — neke su jezične crte što se ne uklapaju u uglavnom općeusvojenu srednjodalmatinskočakavsku književnu koine, već prije ukazuju na dijalekatsko podrijetlo poljičke provenijencije. A to bi moglo značiti da je zapisivačica molitvenika rodom bila Poljičanka i da je s njezinom ostavštinom molitvenik završio u Poljicima i našao se u posjedu poljičkoga svećenika Marka Sladojevića. Izostanak tih dijalekatskih crta povezuje pak oficijške i izvanoficijške stihove i mogao bi biti jedan od dokaza za Marulićevo autorstvo i himna *Jesu dulcis memoria*.

Molitvenik o kojemu je ovdje riječ proširuje krug anonimnih splitskih spomenika 16. stoljeća. Iako smo za njegov nestihovani, to znači najveći dio teksta utvrdili da mu Marulić nije autor (a ni prevoditelj ili redaktor *Marijinskog oficija*), on time ne gubi na značenju za našu jezičnu i književnu povijest. Dapače, pokazuje vjekovne književne veze između Dalmacije i Dubrovnika i širenje posredovanjem pisane riječi jezičnih osobitosti u oba pravca. Pokazuje, s druge strane, da razna hrvatska pisma nisu bila preprekom komunikaciji, pa se tako tragovi glagoljičkih predložaka otkrivaju i u njegovim sastavnicama kao i u većini hrvatskih latiničkih spomenika, osobito ovakva molitveničkog tipa.

CITIRANA LITERATURA

- Budmani, P. 1883. Dubrovački dijalekat, kako se sada govori. *Rad JAZU* 65, JAZU, Zagreb, 155–179.
- Djela JAZU*, knj. 31. JAZU, Zagreb 1934. — kratica: *Djela* (usp. Fancev 1934).
- Fancev, F. 1933. Nova poezija Splitsanina Marka Marulića. *Rad JAZU* 245, JAZU, Zagreb, 1–72.
- Fancev, F. 1934. Latinički spomenici hrvatske crkvene književnosti 14 i 15 v. i njihov odnos prema crkvenoslavenskoj književnosti hrvatske glagolske crkve. Uvod u: *Vatikanski hrvatski molitvenik i Dubrovački psaltir — dva latinicom*

- pisana spomenika hrvatske proze 14 i 15 vijeka. I–CII. JAZU, Zagreb (Djela JAZU, knj. 31).*
- Hraste, M. 1950. Crtice o Marulićevoj čakavštini. *Zbornik Marka Marulića. JAZU, Zagreb (Djela JAZU, knj. 39 [40]), 243–277.*
- Junković, Z. 1968. Jezik Poljičkoga statuta. *Poljički zbornik 1, Zagreb, 117–132.*
- Lucić, P. *Vartal. Priredio, uvodom i bilješkama popratio te rječnik sastavio Nikica Kolumbić. Književni krug, Split 1990.*
- Malić, D. 1976. O Verdianijevu pristupu Firentinskom zborniku. *Forum XV/9, JAZU, Zagreb, 401–424.*
- Malić, D. 1997. Jezična slojevitost takozvana Marulićeva Marijinskog oficija. *Filologija 29, HAZU, Zagreb, 97–117.*
- Malić, D. 1999. Varijante marijinskih molitava u dubrovačkim molitvenicima i tzv. Marulićevu molitveniku. *Filologija 32, HAZU, Zagreb, 107–143.*
- Malić, D. 2000. Novija zapažanja o srednjovjekovnoj hrvatskoj latinici. *Filologija 34, HAZU, Zagreb, 97–128.*
- Mihanović, N. 1971. Jezik na području Poljica. *Poljički zbornik 2, Zagreb, 150–183.*
- Moguš, M. 1976. Je li Marulić autor Firentinskog zbornika. *Radovi Zavoda za slavensku filologiju 14, Zagreb, 45–51.*
- Moguš, M. 1988. Rječnik Marulićeve »Judite«. *Sabrana djela Marka Marulića 1, Književni krug, Split.*
- Moguš, M. 1989. Rječnik Marulićeva prijevoda »Od naslidovan'ja Isukarstova i od pogarjen'ja tašćin segasvitnjih«. *Sabrana djela Marka Marulića 9, Književni krug, Split.*
- Moguš, M. 1993. Rječnik Marulićevih »Pisni razlikih«. *Sabrana djela Marka Marulića 2, Književni krug, Split.*
- Moguš, M. 1994. Rječnik Marulićevih »Dijaloških i dramskih tekstova. *Sabrana djela Marka Marulića 10, Književni krug, Split.*
- Moguš, M. 2001. *Rječnik Marulićeve Judite. Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje. Zagreb.*
- Novak, S. P. 1986. Dramski rad Marka Marulića. U: Marko Marulić: *Drame. Hrvatsko društvo kazališnih kritičara i teatrologa, Teatrologijska biblioteka. Urednik N. Batušić. Zagreb.*
- Štefanić, V. 1969. Hrvatska pismenost i književnost srednjeg vijeka. U: *Hrvatska književnost srednjega vijeka. Pet stoljeća hrvatske književnosti, Knjiga prva. Priredio Vjekoslav Štefanić i suradnici: Biserka Grabar, Anica Nazor i Marija Pantelić. Matica hrvatska — Zora, Zagreb.*
- Verdiani, C. 1973. *O Marulićevu autorstvu Firentinskoga hrvatskog zbornika iz XV stoljeća. Čakavski sabor — Katedra za književnost i kulturu Split, Split.*